

Віктор Заруба

АРХЕОГРАФІЧНА ТА АРХІВНА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА М.Є. СЛАБЧЕНКА

Невтомною, натхненною науковою працею в Одесі в 1920-ті рр. академік М.Є. Слабченко безпосередньо спричинився до розбудови архівних установ і до розвитку української археографії та архівознавства. Окремих аспектів його діяльності в цій царині вже торкалися в статтях київські (І. Верба¹), херсонські (С. Водотика²) та одеські (Л. Білоусова, А. Валінов і В. Хмарський³) дослідники. Ми спробуємо окреслити головні шляхи праці Слабченка-археографа, зробивши аналітичний огляд його внеску в цю галузь наукових знань. Вивчені нами документи дають підстави означити евристично-єдиційну та архівобудівничу діяльність М.Є. Слабченка в таких основних напрямках: 1) організаційно-наукові заходи з упорядкування одеських архівних фондів; 2) пошук, джерелознавче дослідження та використання документів українських архівів у власних наукових роботах (евристика); 3) участь у підготовці до публікації архівних матеріалів та праця над виданням архіву Коша Нової Запорозької Січі (єдичія). Звичайно, всі вони не були самоціллю для вченого і самодостатніми сферами прикладення його знань, а тісно перепліталися і нашаровувалися один на другий.

Найважливішою умовою археографічної праці дослідник вважав архівне будівництво, бо через громадянську війну безцінні для вчених документи часто знаходилися в жалюгідному стані. У лютому 1920 р. наказом Одеського губернського ревкому було створено Губернське управління архівними справами (губарх), 21 березня 1920 р. ревком оголосив всі відомчі архіви історичного профілю губернії єдиним архівним фондом і створив обласний історичний архів. Михайло Єлисейович відразу включився до організаційних заходів з упорядкування місцевих архівів. З лютого 1920 р. до середини 1923 р. він займає відповідальну посаду заступника завідувача Одеського обласного (з 1922 р.— губернського) архівного управління Ю.Г. Оксманя і разом зі своїми учнями та місцевими вченими бере активну участь у становленні державних архівних установ Південної України. Найпершим завданням було виявити і взяти на облік фонди різних архівосховищ та приватних осіб, врятувати документи від розпорощення і винищення, сконцентрувати і впорядкувати їх, зберегти, організувати дослідження і використання в

науці, створити науково-довідковий та пошуковий апарат. Фактично роботу доводилося розпочинати з нуля, бо більшість неописаних фондів і документів лежали хаотично у в'язках.

1921 р. вчений став експертом по Херсонщині змішаної радянсько-польської комісії з виконання Ризької угоди (18 березня 1921 р.), яку було створено в Москві для повернення до Варшави культурних цінностей, що належали польському народові⁴.

З цією метою в Харкові діяла Підготовча комісія на чолі з академіком Д.І. Багалієм, до якої він включив М.Є. Слабченка як доброго знавця архівів та архівної справи Півдня України. Завдяки його праці було виявлено і передано до Польщі архів Варшавської митної округи.

Займаючи відповідальні посади в архівних установах, вчений дбав про наукове опрацювання архівних документів, про використання їх інформації науковцями — викладачами і студентами, прагнув раціонально організувати денні та вечірні години роботи архівів. А багатства їхні були значні. В Одесі знаходився архів останнього Запорозького Коша (1734–1775 рр.), Воронцовське зібрання джерел (рукописи, ритовини, першодруки), фонди нотаріату, цензури, думи, управи, Слав'яно-Сербського єпархіального правління, управління Новоросійського і Бессарабсько-Новоросійського генерал-губернатора, навчальних закладів Одеси, градоначальника. Вони уможлилювали вивчення широкого спектра питань історії, політики, економіки, науки, культури, освіти, революційного руху України, Росії, Польщі, Молдови, Болгарії, заселення Новоросії, експорту-імпорту одеського порту тощо. Не допустити вчених до документів означало загальмувати розвиток науки. Тому історик активно працює не лише над збереженням і упорядкуванням, але й над широким залученням дослідників до вивчення одеських архівів. 15 березня 1923 р. він пише листа президенту ВУАН М.П. Василенку, прохаючи відкрити в Одесі філію Академії, щоб архіви не забрали до Москви, та для організації їхнього вивчення: «Є в нас великі архівні багатства — запорізька архіва, новоросійського генерал-губернаторства, переселенська архіва, єпархіальна й т. д. Є прекрасні, ще малодоступні книгозбірні, як Воронцова, Строганова й др. Архео-

логічні сокровища відомі всій федерації й Європі. Коло всього цього добра працює кілька чоловік. Але робота необ'єднана й до певної міри випадкова... А є чутки, що хочуть до Москви перевести й бібліотеки Воронцова та Стrogанова...»⁵.

Є свідчення, що до 1925 р. М.С. Слабченко особисто, як досвідчений архівіст, опрацював понад 900 справ і каталогізував, упорядкував, склав наукові описи чи систематизував у хронологічному порядку фонди управління колоній, військових поселень та державних маєтностей, товариства сільських господарств Півдня Росії тощо⁶. В серпні 1925 р. він писав Д.І. Багалію, що в Одеському губарху відбулися зміни: зняли заступника завідувача Ланге і трьох співробітників: Акаринського, Проницького та Мартиновського. Власне листом вчений брав під захист Є.С. Мартиновського, котрий був добрим архівістом, знав свою праву та склав методичні рекомендації з ведення архівів. Цю методичку історик прочитав, знайшов недоліки, але за браком інших вважав її гідною друку і цінною для архівістів-практиків. Михайло Єлисейович просив Д. Багалію, як фактичного керівника Центрального архівного управління (ЦАУ), допомогти відновити на посаді Є.С. Мартиновського і надрукувати його брошуру. Цей факт засвідчує турботу вченого і про долю окремих архівних працівників, і про археографічну науку, і про стан організації архівного будівництва в Одесі⁷.

Коли 1926 р. ЦАУ прийняло ухвалу про передачу до архівів рукописів з музеїв та бібліотек, в Одесі було створено паритетну комісію для відбору матеріалів і погодження суперечок між установами. До неї увійшли провідні фахівці міста, а від губарху — О.О. Рябін-Склярєвський та М.Є. Слабченко. Саме ця комісія виявила в бібліотеках і музеях та передала до крайового архіву більше десятка родинних фондів XVII–XX ст. князів Черкаських, О. Маркевича, І. Липниченка, О. Ланжерона, родин Каменєвих, Лачинових, Кондратьєвих, Сабанських, привілеї Станіслава Понятовського караїмам містечка Трок тощо⁸. Михайло Єлисейович намагався зберегти ці документи в Одесі, не допустити їхнього експорту до Москви, яка наполягала на вилученні особливо цінних матеріалів⁹. «Все до Москви! Найважливіші діла істпарту вислані до Москви. Справи військові — до Москви... Ряд дорожніх речей — відправлено туди ж... Що ж в нас, на Україні зостанеться!», — писав він у щоденнику¹⁰. Особливо турбувала його доля патентів князів Черкаських, які зберіга-

лися в Художньому музеї і стосувалися діяльності московського Помісного приказу. Передавши їх до крайового архіву, документи хотіли потім вивезти до Москви. Вчений наполягав на тому, щоб їх залишили в Одесі. Боляче переживав він і спробу вилучити з одеського крайового архіву та передати до ЦАУ архів Коша Нової Січі. Він наполягав, щоб документи залишилися на уже визначеному їм історією місці, а Одеса продовжувала бути центром козакознавства. В березні 1928 р., коли пристрасті навколо передачі джерел дещо затихли, історик з радістю написав Д. Кравцову: «Що до запорозької архіву, то її поки що не вивозять до Харкова, котрий про запорожців й не допоминається. Д.І. Багалію дуже розумний чоловік, аби руйнувати ціле діло. Думаю, що він сам постаріється забути про дарунок завгубархівом [товариша] Вербова, якого до речі, вже знято, й на його місці сидить дуже сумирний й нічого не розуміючий новий чоловік Лешан, залізничник, який працював в Москві по професійній лінії»¹¹. Щоправда, згодом 1931 р. архів таки вивезли з Одеси до Харкова, а 1934 р., з переїздом столиці, — до Києва.

1928 р., за рекомендацією завідувача окрарху О.Я. Александрова та уловненого Укрнауки по Одесі О.І. Покровського, М.С. Слабченко входить від ІНО до постійної наради для розробки науково-організаційних і архівно-технічних питань при Одеському крайовому історичному архіві (ОКІА). Метою установи була координація зв'язків архіву з науковими товариствами та вузами Одеси, популяризація архівної справи, видання джерел, створення описів та оглядів архівних фондів. Зберігся протокольний запис засідання ради ОКІА від 3 листопада 1928 р. присвяченого обговоренню п'ятирічного плану роботи архіву. На зборах професор Слабченко висловився за необхідність описання в загально-історичному відділі (до 1917 р.) в першу чергу фондів, які мають зв'язки з дослідженням промислового і фінансового капіталізму і його злиття з земельним і селянським господарством: комерційні банки (Комерційний, Херсонський, Земельний, Селянський). По революційному відділу (з 1917 р.) він пропонував звернути увагу на економічне становище робітників, профспілки (в плані економічного становища). В останню чергу брати до опису історію подій. Архіви фабрик і підприємств в цьому відділі — описувати в першу чергу. Михайло Єлисейович наголосив, що професура вимагає вечірніх годин роботи в архіві (бо днями завантажена

працею зі студентами). Для викладачів, науковців і особливо студентів, які «Архівної справи» не читають, потрібні детальні, як в бібліотеці, описи фондів. Потрібно обов'язково полегшити їх доступ до архівних справ і ще раз — організувати вечірню роботу читального залу¹². І коли 1930 р. відкрилася читальна зала ОКІА на 50 місць і науковці дістали змогу нормального дослідження широкого спектру історичної проблематики, в цьому була певна заслуга Михайла Слабченка.

Працюючи над організацією архівної справи, вчений не забував і про евристичну працю — вивчення та використання у власних наукових працях історичних документів. У 1920-і рр. виходять одна за одною капітальні монографії М. Слабченка — «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни» у 4-х томах, «Матеріали до історії України XIX ст.» у 2-х томах, «Соціальна та правова організація Січі Запорозької» у 2-х частинах, низка цікавих статей, розвідок та рецензій, написаних на розлогій джерельній базі¹³. Вчений згадував, що працювати в архівах та вивчати і аналізувати документи він навчився пізно — у 25 років. Так склалося життя. Але він швидко опанував методику і методологію археографічної справи. За свідченням учнів і його власними словами, читаючи літописи, акти, документи різних епох, вчений робив детальні виписки, складав картотеку документів, дат, термінів, імен історичних діячів, реєстри фондів і матеріалів, а згодом мобільно та оперативно використовував зібрані дані в лекціях, на семінарах, при написанні праць, в навчанні аспірантів¹⁴. Високоннаукова методологія вченого яскраво простежується при читанні його праць, джерелознавчий аналіз яких може бути предметом окремого дослідження. Михайлу Єлисейовичу належить також низка статей, безпосередньо присвячених спеціальному вивченню виявлених ним документів. Це «Карання по судовій книзі Прилуцького полку» (1909), «Дяриуш Генеральної Війскової канцелярії», «Министерство полиции» (по данним Назимовского архива) (1913), «Протокол отпускных писем за гетмана Апостола» (1913), «Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини» (1927), «Запорізькі печатки XVIII ст.» (1928) та ін. Вчений детально вивчив, опрацював та широко залучив до наукового обігу архів Нової Січі, дослідив Румянцевський опис Малоросії. Для написання монографії «Генеральний військовий суд Гетьманщини» він у 1928–1929 рр. їздив у наукові відрядження досліджувати архівосховища Києва, Черніго-

ва, Харкова, Дніпропетровська¹⁵, просив щоб Д. Кравцов робив для нього виписки в Москві, в «Древлехранилище РСФСР»¹⁶. У листі до нього історик висловив власне кредо щодо значення вивчення архівних документів: «Не думайте скільки років доведеться Вам опрацювати матеріали московських архівів. Важно, щоб безумством тремтіла Ваша душа і тоді «задачи на вычисления времени» не матимуть значення»¹⁷. Вчений досліджував документи архіву ВУАН — папки В.Л. Модзалевського¹⁸ — відділу рукописів бібліотеки Київського університету (ІНО), Харківського історичного архіву, Чернігівського красивого історичного архіву¹⁹, в якому опрацював матеріали полкового суду Чернігова XVIII ст.²⁰. Для написання першого тому «Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.» (О: ДВУ, 1925.— 320 с.) історик використав рукописи Строгановської бібліотеки, фонди ОКІА (архіви військовий, переселенців, військових поселень, О. Маркевича, канцелярії генерал-губернатора Новоросії тощо). Напередодні арешту, в січні 1930 р., академік продовжував досліджувати матеріали ОКІА, збираючи документи для статті «Слідство на Запоріжжі» та для 6 і 7 томів «Організації господарства України».

Третім напрямком археографічної праці вченого були збирання і підготовка до публікації історичних джерел та матеріалів. На жаль, жоден з планів М. Слабченка з об'єктивних і суб'єктивних причин не втілювався в життя. Але документи засвідчують значну проведenu працю. У березні 1927 р. в нього виникає ідея видати через УАН твори українських економістів²¹. Одесит звертається до віце-президента ВУАН Сергія Єфремова з листом, в якому просить допомогти знайти в Київському окружному архіві рукописи Тадея Рильського з економічної тематики. За його словами, він разом з учнями та одеськими науковцями планує видати твори українських економістів у серії «Українська історико-економічна думка», до якої ввійдуть праці Т. Рильського, П. Юркевича, Левитського, Гехтера, Левенка, Доманицького та ін. До праці залучено було і Комісію ВУАН по студіюванню громадських течій²². В листопаді — грудні 1926 р. М. Слабченко їде до Києва і бере участь в обговоренні проекту М.П. Василенка публікації через Соціально-економічний відділ Академії збірки джерел з історії української економічної думки XIX ст., зокрема вибраних творів М. Зібера, С. Подолинського, Р. Орженцького, М. Тулан-Барановського, Т. Рильського. Проте і одеський, і київський проекти не вдалося ре-

алізувати через негативне ставлення до них М.В. Птухи²³.

В кінці 1928 р. М.С. Слабченко пише детальну доповідну записку до Комісії з вивчення історії західно-руського та українського права, очолюваної М.П. Василенком, і пропонує підготувати, упорядкувати і видати корпус документів з історії українського права — «Согрис juridic genesum» в 16 великих томах. Вчений проектує для кожного тому редактора і помічника, називаючи таких провідних фахівців, як М. Василенко, О. Малиновський, Л. Окиншевич і себе²⁴. За його хронологічним планом зміст видання мав би бути таким: 1 том — угоди русичів з греками, «Руська Правда», устави князів, пакти галицько-волинських королів і т.д.; 2 — законодавчі акти Великого князівства Литовського; 3 — Литовські Статути; 4 — грамоти на Магдебурзьке право; 5 — законодавство щодо козацтва і заселення степу в кінці XVI — першій половині XVII ст.; 6 — законодавство Гетьманщини; 7 — російське законодавство щодо Гетьманщини (до 1764 р.); 8 — російське законодавство щодо України до 90-х рр. XIX ст.; 9 — робітниче законодавство; 10 — закони Російської імперії щодо українських земель в 1905–1914 рр.; 11 — закони Росії щодо України в 1914–1917 рр.; 12 — законодавство Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР; 13–16 — закони радянської влади з 1917 до 1925 рр. У березні 1929 р. проект підтримав соціально-економічний відділ ВУАН²⁵. Шкода, але і цей цікавий задум вченого (який і нині зберіг актуальність) не вдалося втілити в життя.

З документів відомо також, що 1929 р. — надзвичайно насиченого подіями в житті вченого, — він знаходив час для едиційної архівної праці. Зокрема, він готував «Архів М.Ф. Комарова» у 8 томах і з 1928 р. вже вів евристичний пошук в архівах разом з учнями²⁶. У січні 1929 р. планував здати до друку «Бібліографічного словника М. Комарова» за власною редакцією²⁷. В червні — на прохання Д.І. Багалія — почав розробляти план та упорядковувати «Хрестоматію з історії української культури»²⁸. За завданням Археологічної комісії ЦАУ, яка запланувала відзначити 1930 р. 100-річчя першого польського повстання збіркою документів, М.С. Слабченко разом з аспірантом Миколою Рубінштейном відшукує і опрацьовує в ОКІА джерела до національно-визвольних польських рухів на Правобережній Україні у 1830–1831 та у 1863 рр. Арешт зірвав виконання і цих едиційних проєктів академіка.

Та найдраматичніші події археографічної праці вченого розгорнулися навколо ініційованого ним фундаментального археографічного проєкту видання архіву Коша Нової Запорозької Січі. Михайло Слабченко широко користувався матеріалами архіву ще з студентських часів в 1907–1910 рр. Копітка багаторічна праця спонукала його до думки про видання фонду. Десь 1926 р. він розробив тематичний план видання в 6 томах і розпочав активні дії по виданню корпусу козацьких документів, основна група яких зберігалася тоді в ОКІА. До праці вчений залучив О. Рябініна-Скляревського, Н. Полонську, М. Василенка. Проте, задумам одесита вчинив опозицію академік М. Грушевський. І допоки йшло з'ясування стосунків, наспіла справа «Спілки визволення України», погром ВУАН, арешт М. Слабченка і депортація М. Грушевського. Тому і цьому проєкту не судилося втілитися в реальне видання.

Таким чином, на підставі розглянутих фактів ми можемо констатувати, що М.С. Слабченко зробив істотний внесок у архівознавство та археографію. Він брав безпосередню участь у організації архівної справи як заступник завідувача одеським губархом, як член радянсько-польської комісії з виконання Ризької угоди, як постійний учасник комісії та нарад при губернському архівному управлінні та крайовому історичному архіві. М. Слабченко активно спричинився до вивчення та популяризації архівних фондів Одеси, Києва, Харкова, Чернігова, як вчений і організатор науки робив багато з виявлення, збирання, вивчення і оприлюднення історико-правових джерел. Визначні заслуги має вчений і в евристичній і едиційній археографії, особливо в розробленні проєктів видання корпусу документів з історії держави та права України і архіву Коша Нової Запорозької Січі. Через тоталітарний режим, який знищив самого вченого, його плани не були реалізовані і залишилися лише планами, якими можуть скористатися і сучасні ентузіасти-дослідники, бо більшість проєктів ще не втілена в життя.

МОНІТОРИНГ ПЕРІОДИКИ (1991) (визначення)

¹ Верба І. Спроби видання архіву Коша Запорозької Січі в 1920–1930-х. // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнар. наук. конф.— К.; Запоріжжя, 1997.— С. 315–328.

² Водотика С. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості.— К.; Херсон: НАН України, 1998 — 141 с.

- 3 Відоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є. Слабченка в архівній галузі // Академік М.Є. Слабченка: Наукова спадщина і життєвий шлях: 36 статей. — О., 1995. — С. 39-42; Хмарський В.М. Про участь М.Є. Слабченка у підготовці до видання Архіву Коша Нової Січі // Там само. — С. 115-123.
- 4 ІР НБУВ, ф. 1, №46238.
- 5 ІР НБУВ, ф. 1, №24199. Лист М. Слабченка до М. Василенка.
- 6 Відоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є. Слабченка... — С. 40.
- 7 ІР НБУВ, ф. 1, №46236.
- 8 Держархів Одеської обл., ф. Р-36, оп. 1, арк. 32-34, 45.
- 9 Там само, арк. 21.
- 10 Слабченко М. Щоденник (січень — березень 1927 р.).
- 11 ІР НБУВ, ф. 262, №118.
- 12 Держархів Одеської обл., ф.36, оп. 1, спр. 9, арк. 48, 48 зв.— Отчет краевого архива за 11 полугодие (1927-1928).
- 13 Держархів Одеської обл., ф. Р-36, оп. 1, спр. 1, арк. 9, 10.
- 14 Лавріненко А.Г. Він ненавидів бюрократизм, кар'єризм, повдонафос, користолобство // Сучасність.— К., 1992.— №11.— С. 158-165.
- 15 Держархів Одеської обл., ф. Р-1593, оп. 1, спр. 308, арк. 7, 13-15, 34, 41-42.— Особова справа професора М. Є. Слабченка.
- 16 ІР НБУВ, ф. 262, №118.
- 17 Там само, №121.
- 18 Держархів Одеської обл., ф. Р-1593, оп. 1, спр. 308, арк. 5, 6, 39, 40, 44.
- 19 ІР НБУВ, ф. X, №1869, арк. 13.
- 20 Держархів Одеської обл., ф. Р-36, оп. 1, спр. 16, арк. 107-111.— Перепи́ска с ЦАУ.
- 21 ІА НБУВ, ф. 257, оп. 10, спр. 1, арк. 116 зв.
- 22 Там само, оп. 5, спр. 101-121, арк. 116 зв.
- 23 Листи М. Слабченка до С. Сфремова.
- 24 Там само.
- 24 ІР НБУВ, ф. 40, №679.— Доповідна записка М.Є. Слабченка
- 25 Птуха М.В. Звіт про роботу III Соціально-економічного відділу ВУАН // Вісті ВУАН.— 1929.— №5-6.— С. 7-10.
- 26 ІР НБУВ, ф. 1, спр. 120.
- 27 Там само, спр. 119.
- 28 ІР НБУВ, ф. 1, №46252.

Андрій Непомнящий

КРЫМОВЕДЕНИЕ В БИБЛИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ Ф.Ф. МАКСИМЕНКО

Научное наследие выдающегося украинского библиографа Федора Филипповича Максименко (1897-1983) в последние годы все больше привлекает внимание исследователей. Его вклад в развитие региональной библиографии различных областей Украины, в частности Крыма, до сих пор не получил должной оценки и поэтому зачастую остается неизвестным для историков-регионалистов. Не менее интересны его труды и для архивистов, поскольку деятельность Ф.Ф. Максименко касалась и развития архивного дела.

Ф.Ф. Максименко родился 4 февраля 1897 г. в селе Бельняком под Александровском в семье священника. Привитая родителями любовь к книге, документу наложила отпечаток на всю дальнейшую судьбу Федора Филипповича. Свою трудовую деятельность он начал в г. Бахмуте библиотекарем Донецкого отдела народного образования. Затем заведовал Бахмутским краеведческим музеем¹. Итогом краеведческих изысканий молодого руководителя музея стала публикация им в 1922 г. указателя литературы о Донецком крае.

В 1922 г. Ф.Ф. Максименко переехал в Киев, где поступил на исторический факультет Киевского института народного просвещения (закончил в 1925 г.). Учебу он сочетал с работой сотрудником Всенародной библиотеки Украины (теперь Национальная библиотека Украины имени В.И. Вернадского). В 1929-1931 гг. он обучался в аспирантуре при библиотеке. Годы работы в главном книжном хранилище Украины (1923-1933), где он занимался выставочно-консультационной деятельностью, комплектованием фондов, библиографией², способствовали его становлению как книговеда. В это время Ф.Ф. Максименко составил ряд небольших рекомендательных библиографических указателей.

В 1930 г. был опубликован его библиографический указатель «Материалы до краєзнавчої бібліографії України 1847-1929: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії, Дону й Криму»³, который стал весомым вкладом в развитие украинского краеведения и библиографии регионоведения.